

AR ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS ŽYDŲ TEISINĖ PADĖTIS BUVO VIENODA? ŽYDŲ TEISINIO STATUSO LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE IŠTAKOS IR KLOSTYMO SI TENDENCIJOS

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė

Vilnius

Problemos, į kurias šiuo straipsniu norima atkreipti dėmesį, istoriografijoje iki šiol nebuvo pribrendusios. Tam neabejotinai yra objektyvių priežasčių, paaiškinančių ir pačios istoriografijos raidą. Pasitelkus skirtingais laikotarpiais ir skirtinguose kontekstuose sukurtą istoriografiją siekiama nustatyti aplinkybes, momentus ir didžiausią poveikį turėjusias interpretacijas, kurios lėmė, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) žydų istorija, ypač poliublininiu laikotarpiu, nustojo egzistuoti kaip atskiras tyrimų objektas. Pretenzija į istoriografijoje dominuojančio požiūrio dekonstravimą įpareigoja pasiūlyti jo alternatyvą, keliant kokybiškai priešingo požiūrio idėją ir ją pagrindžiant. Tad, jei šiandienos istoriografijoje dominuojantį požiūrį būtų galima įvardyti kaip LDK žydų istorijos tapatinimą su Lenkijos žydų istorija, ar, tiksliau, Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) žydų istorijos suvokimą vien per Lenkijos žydų praeities prizmę ir LDK žydų istorijos savitumų ignoravimą – tai alternatyvos šiam požiūriui radimas remtųsi atsakymais į kelis klausimus. Pirma, ar savita ir kuo nuo Lenkijos žydų istorijos skiriasi šios bendruomenės istorija LDK. Antra, kada šie savitumai ėmė klostytis ir koks buvo jų teisinis pagrindas, atvedęs į žydų teisinės ir socialinės padėties skirtumus dviejuose vienos valstybės dalyse. Atsakymų į šiuos klausimus straipsnyje ieškoma analizuojant LDK žydams suteiktų visuotinių privilegijų (šaltiniuose – generalinių, lenk. *Przywilej generalny*) turinį ir Lietuvos Statutų straipsnius.

INTERPRETACIJOS, JŲ SUSIKLOSTYMAS IR POPULIARUMO PRIEŽASTYS

Toliau aptariama tendencija nėra palanki ne tik adekvačiam žydų istorijos ar, siauresniu mastu, šios bendruomenės socialinės ir teisinės padėties suvokimui LDK, bet ir neskatinanti, tiksliau, stabdo šios krypties studijas. Pravartu būtų apsidrausti, kad kritiniai pastebėjimai ir naujas požiūris, kurie bandomi formuoti šiame straipsnyje, yra nulemti ne Lietuvos istoriko egocentrinio požiūrio į

Lietuvos istoriją (siekiama kuo objektyvesnio žvilgsnio) ar juo labiau bandymo matyti XVI–XVIII a. LDK atsietai nuo ATR istorinio ir kultūrinio paveldo. Kaip tik priešingai – norima kvestionuoti Vakarų istorikų darbuose dominuojančią, o kai kada ir Lenkijos istoriografijoje juntamą tendenciją, tyrinėjant LDK žydų istoriją, ypač teisinę ir socialinę šios bendruomenės padėtį, remtis analogija. Ji suponuoja mintį, kad LDK žydų teisinė padėtis buvo vienoda su Lenkijos Karalystės žydų statusu ir galimybėmis. Šiai nuomonei įsitvirtinus istoriografijoje, nukenčia net keli dalykai: LDK žydų teisinė ir socialinė padėtis retai kada yra skiriama kaip atskiras tyrimų objektas, kitaip tariant, jos tyrimai beveik nevyksta; rekonstruojamas ir pripažįstamas istorinės ir sociokultūrinės tikrovės neatitinkantis LDK žydų teisinės padėties vaizdas, o taikydami jį ATR žydų istorijai ir santykiams su krikščioniška visuomene suprasti, gauname iškreiptą situacijos visoje valstybėje realybę ir suniveliuotus savitumus. Nors būtent jų identifikavimas turėtų būti pranašumas, bet ne maskuojamas trūkumas.

LDK žydų teisinės būklės tyrimą neaktualų padarė istoriografijoje susiklosčius požiūris, kad Lenkijoje žydams suteiktos privilegijos buvo tiesiogiai perimtos LDK ir nuomonės apie tai, kad visi ATR žydai laipsniškai ėmė vadovautis bendromis, Lenkijos žydams suteiktomis, privilegijomis. Pirmosios nuomonės apie nuo Liublino unijos (1569) pradėjusią sparčiai vienodėti ir ilgainiui suvienodėjusią Lenkijos Karalystės ir LDK žydų teisinę bei socialinę padėtį buvo išdėstytos XIX a. pabaigos Rusijos imperijos istoriografijoje. Peterburgo universiteto teisės profesoriaus Sergejaus Beršadskio (1850–1896) parengtoje vienoje pirmųjų LDK žydų istorijai skirtų studijų „Lietuvos žydai. Jų teisinės ir socialinės padėties istorija Lietuvoje“ (1883)¹ pristatomo tyrimo chronologiją rėmino Vytauto Didžiojo privilegija Brastos žydų bendruomenei (1388) ir Liublino unija. Pastarosios ribos pasirinkimas buvo nulemtas mokslininko įsitikinimo, kad vėlesniais laikotarpiais LDK žydų teisinė ir socialinė padėtis buvo laipsniškai unifikuota su susiklosčiusia Lenkijoje ir jos atskiras tyrimas neleistų pasiekti originalių išvadų, kitaip tariant, neturėtų prasmės. Taip nuspręsti S. Beršadskiui nesutrukdė ir jo paties rekonstruotas žydų teisinę padėtį LDK nulėmusių teisės aktų derinys: Vytauto Didžiojo privilegija, didžiųjų kunigaikščių privilegijos ir Lietuvos Statutai; kaip žinoma, Trečiasis jų (1588) yra chronologiškai vėlesnis nei Liublino unija. S. Beršadskis savo mokytojo Fiodoro Leontovičiaus (1833–1911), kuris veikiauusiai pirmasis istoriografijoje analizavo žydų teisinę padėtį ilgu laikotarpiu nuo XIV a. pabaigos iki trečiojo ATR padalijimo (1795)², išvalgas koregavo įtrauk-

¹ *Бершадский С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. С.-Петербург, 1883.*

² *Леонтович Ф. Историческое исследование о правах литовско-русских евреев. Киев, 1864.*

damas į tyrimą dalį žydams suteiktų visuotinių privilegijų ir taip praplėsdamas šaltinių bazę, kartu nužymėdamas žydų teisinės ir socialinės padėties savitumą LDK išnykimą. S. Beršadskio prieigos įsivyravimą galima būtų aiškinti pasiektų išvadų įtikinamumu ir jų pagrindimu gausia empirine medžiaga, sociokultūrine Rusijos imperijos, kurioje tyrimas buvo rengiamas ir vėliau naudojamas, situacija. XX a. S. Beršadskio pasiūlytos idėjos apie neišvengiamai vienodėjančią Lenkijos ir LDK žydų padėtį gyvybingumui buvo palankus ir istoriografijos raidos netolygumas. Lenkijos žydų istorija buvo daug labiau ir įvairiapusiškiau tyrinėta, o ir tyrimų svertai teko Lenkijai (pavyzdžiui, Žydų istorijos instituto – *Żydowski Instytut Historyczny* – veikimas Varšuvoje ar dalies Lenkijos žydų mokslinės karjeros tąsa po Holokausto užsienyje; net ir tarpukario Vilniuje 1925–1940 m. veikęs YIVO (jid. *Yidisher visenshaftlecher institut*)³ labiau sietinas su lenkiškuoju miesto istorijos tarpsniu ir Lenkijos akademinio gyvenimo tradicijomis), ypač po Antrojo pasaulinio karo, nes tarpukariu nespėjusios susiklostyti žydų istorijos studijos sovietinėje Lietuvoje neegzistavo. Ši tyrimų disproporcija stipriai junta ma iki šiol. Ji sietina ne tik su publikacijų skaičiumi ir jų tematikos įvairove, bet ir tendencija, kai tyrimams dažniau yra pasitelkiami Lenkijoje saugomi archyvai⁴, kuriuose esanti medžiaga dažnai leidžia rekonstruoti tik fragmentišką kai kurių LDK žydų istorijos siužetų vaizdą. Tiesa, pastarojo meto Lenkijoje yra keli tyrinėtojai, kurių tiesioginis akademinis interesas yra LDK žydų rabinistų ar net karaimų istorija⁵. Daugeliu atvejų tai socioekonominių⁶, migracijos ir demografijos⁷ aspektų ar bendruomenės savivaldos veikimo⁸ aktualūs tyrimai, kuriuose

³ Apie vilnietiškąjį šiuo metu Niujorke veikiančio žydų studijų tyrimo centro laikotarpį išsamiau žr. *Kuznitz C. E. YIVO and the Making of Modern Jewish Culture. Scholarship for the Yiddish nation. Cambridge university press, 2014.*

⁴ Galima būtų pateikti vieną pavyzdį. Izraelietis Adamas Telleris yra tyrinėjęs žydų gyvenimą Radvilų valdose. Jo šaltinių bazę sudarė Lenkijos archyvuose esanti medžiaga, tad į tyrimą nepakliuvo Biržų-Dubingių Radvilų vieni pagrindinių miestų Biržai ir Kėdainiai ar net visa vadinamoji Biržų kunigaikštystė. O istoriografijoje dažnai yra įsivaizduojama, kad tema nuosekliai ir reprezentatyviai ištirtinėta. Čia pateikiamos tik kelios A. Tellerio nehebrajiškos publikacijos žydų istorijos Radvilų valdose tema: *Teller A. The Legal Status of the Jews on the Magnate Estates of Poland-Lithuania in the Eighteenth Century // Gal-Ed vol. 15–16. 1997, p. 41–63; Teller A. Radziwiłłowie a Żydzi w czasach saskich – Rzeczypospolita wielu narodów i jej tradycje. Materiały z konferencji „Trzysta lat początku unii polsko-saskiej. Rzeczypospolita wielu narodów i jej tradycje, Kraków 15–17 IX 1997 / Red. A. K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz. Kraków, 1999, s. 149–161.*

⁵ *Gąsiorowski S. Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku. Kraków–Budapeszt, 2008.*

⁶ *Cieśla M. Łazarz Mojżeszowicz przykład żydowskiej kariery w Wielkim Księstwie Litewskim w połowie XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. R. CXII. 2005, 4, s. 5–29; Cieśla M. Jewish Economic Elite in the Great Duchy of Lithuania in the 17th and 18th Century – La Famiglia Nell'Economia Europea Secc. XIII–XVIII / The Economic Role of the Family in the European Economy from the 13th to the 18th Centuries. Firenze, 2009, p. 497–509.*

⁷ *Michałowska A. Rodzina Żydowska w Radoszkowicach w końcu XVIII wieku // Kwartalnik*

nėra keliamas teisinės ir socialinės aplinkos, kurioje funkcionavo tiriami fenomenai, klausimas. Kita vertus, dabartinėje istoriografijoje yra pateiktas ir įsitvirtinęs atsakymas – Lenkijos ir LDK žydai gyveno tokioje pat teisinėje atmosferoje ir vienodomis ar labai panašiomis sąlygomis, o prielaidas joms vienodėti sudarė Liublino unija. Bet ar tai vienintelė galima interpretacija?

KAS IR KADA SUTEIKĖ PIRMAJĄ VISUOTINĘ PRIVILEGIJĄ LDK ŽYDAMS?

Šiuolaikinėje istoriografijoje standartiškai žydų bendruomenės kaip institucijos veikimo LDK pradžia yra pripažįstama 1388 m. Vytauto Didžiojo suteiktos privilegijos Brastos žydų bendruomenei data. Ši privilegija vertinama kaip išskirtinės reikšmės – tai pirmasis žydų bendruomenės veikimą LDK įrodantis rašytinis šaltinis. Šiuo požiūriu žydų ir nežydiškos akademinės aplinkos bei plačiajai visuomenei pristatomos nuomonės sutampa. Šios privilegijos simboliškumą rodo ir funkcionavimas bendruomenėje. Omenyje turiu ne pasikartojantį naratyvą apie dažnai žydų namuose kabinamą Vytauto atvaizdą⁹, bet ir visai neseną situaciją, kai Vytauto Didžiojo privilegijos nuorašo Pirmajame Lietuvos Statute kopiją Lietuvos žydų bendruomenė simboliškai padovanojo su oficialiu valstybiniu vizitu Lietuvoje prieš porą metų (2013) viešėjusiam Izraelio Valstybės prezidentui Simonui Peresui. Su šia reikšminga ar net pačia reikšmingiausia LDK privilegija sietinas žydų bendruomenėje žinomas naratyvas apie tariamai į Lietuvą žydus pakvietusį Vytautą, tikėtina, turintis sąsają su musulmonų totorių įsikūrimo Lietuvoje legenda.

Vytauto Didžiojo privilegijos suteikimo data yra tapusi sutartine, žyminčia žydų bendruomenės LDK pradžia. Nors nėra abejonų, kad ir iki privilegijos suteikimo žydų bendruomenės LDK vykdant karo veiksmus ir dėl sėkmingų diplomatinį veiksmų prijungtose Voluinės srityse jau veikė. Užkariavimų ar

Historyczny. R. CX. 1 (2003), s. 59–74; *Błaszczyk G.* Liczebność Żydów na Żmudzi w XVII–XVIII wieku, cz. I // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr 1. 1987, s. 21–39; *Błaszczyk G.* Liczebność Żydów na Żmudzi w XVII–XVIII wieku, cz. II // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr 1–2. 1988, s. 23–29; *Błaszczyk G.* Liczebność Żydów na Żmudzi w XVII–XVIII wieku, cz. III // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr 3–4. 1988, s. 29–57; *Cieśla M.* Taryfy pogłównego Żydowskiego z 1764 roku jako źródło historii społecznej Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim // *Różni razem. Młodzi polscy naukowcy o Żydach* / Red. J. Żyndul. Warszawa, 2008, s. 37–47.

⁸ Naujausia šiuolaikinė publikacija, skirta specialiai Lietuvos Vaado veikimui yra *Michałowska-Mycielska A.* Sejm Żydów litewskich (162–1764). Warszawa, 2014.

⁹ Apie Vytauto įvaizdį nekrikščionių bendruomenėse išsamiau žr. *Mickūnaitė G.* Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis. Vilnius, 2008, p. 288–289 (apie įvaizdį žydų rabinistų bendruomenėje), p. 284–288 (apie įvaizdį karaimų bendruomenėje).

gretimų teritorijų prisijungimo veiksnio, kuris istoriografijoje aktualintas vos prieš kelerius metus¹⁰, įvertinimas pirmųjų žydų ir jų bendruomenių atsiradimą LDK leistų ankstinti ir nukelti mažų mažiausiai į XIV a. pirmą pusę, jei datuojant būtų remiamasi Rusios teritorijų prijungimo prie LDK faktu, bet ne čia veikusių bendruomenių atsiradimo laiku (Kijevo, Voluinės, Vladimiro bendruomenių kūrimasis siejamas su XII–XIII a.)¹¹.

Žvelgiant į visą žydų istorijos LDK laikotarpį, verta aktualinti kelis su Vytauto privilegijos Brastos bendruomenei veikimu susijusius dalykus. Pirmą, 1388 m. privilegija žydams ilgainiui tapo ne tik žydų, bet ir kitų nekrikščionių bei romų teisinio ir socialinio statuso valstybėje atspirtimi¹²; antra, ji sudarė prielaidas perimti krikščioniškoje Europoje įsitvirtinusį santykių su žydais modelį, trečia, sudarė prielaidas klostytis kreditavimui, kaip naujai ekonominės veiklos formai, ir padarė įtaką Pirmojo Lietuvos Statuto (1529) nuostatomis dėl įkaito. Jei privilegiją vertintume integruotai, bendrame LDK teisės kontekste, o būtent tokio požiūrio istoriografijoje ir stinga, ją reikėtų vadinti ne tik pirmuoju (net bajorijai skirti teisynei pasirodė tik apie XV a. vidurį), bet ir ilgiausiai galiojusių rašytinių teisyne LDK, kuris oficialiai niekada nebuvo atšauktas. Nepaisant Vytauto Didžiojo privilegijos ir joje formuojamų nuostatų svarbos ir jos simbolinės reikšmės LDK žydams, šio dokumento autentiškumu buvo ne kartą suabejota¹³. Mums priimtinausia, universaliausia, kartu kompromisinį požiūrį šiuo klausimu yra išdėstęs Konstantinas Jablonskis¹⁴, tiesa, rimtai dvejojęs dėl privilegijos tikrumo. Jo teigimu, kad ir kokia būtų tikroji šio dokumento kilmės istorija, visą LDK laikotarpį jis funkcionavo kaip LDK teisės sistemos dalis ir net turėjo jai įtakos. Šią išvadą, o kartu ir privilegijos nuostatų svarbą visuomenės teisiniam funkcionavimui iliustruoja ir tai, kad privilegija (jos 1507 m. Žygimanto Senojo konfirmacija), 1447 m. didžiojo kunigaikščio Kazimiero privilegija LDK bajorams ir didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1503 m. privilegija žydams buvo įrišta kartu su Lietuvos Pirmojo

¹⁰ Dėmesį į užkariavimus ir teritorijų prijungimą kaip žydų atsiradimo veiksnį LDK yra atkreipęs Aleksandras Kulikas – Кулик А. Евреи древней Руси: источники и историческая реконструкция // История еврейского народа в России. Т. 1: От древности до раннего времени / Ред. И. Барталь. Иерусалим, 2010, с. 189–196.

¹¹ Кулик А. Евреи древней Руси: источники и историческая реконструкция, с. 192–193.

¹² Privilegijos nuorašų aptarimas ir jos teksto akademinė publikacija: Лазутка С., Гудавичюс Э. Привилегия евреям Витавтаса Великого 1388 года. Москва–Иерусалим, 1993, с. 44–81 (šia publikacija naudojama visame straipsnyje).

¹³ Daugiausia abejonių pažėrė M. Kosmano straipsnis: Kosman M. Dokumenty wielkiego księcia Witolda // Studia źródłoznawcze. Comentationes. T. 16. Warszawa–Poznań, 1971; Baliulis A., Mikulionis S., Miškinis A. Trakų miestas ir pilys. Istorija ir architektūra. Vilnius, 1991, p. 45.

¹⁴ Jablonskis K. Privilegijos tautinėms mažumoms // Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. Vilnius, 1979, p. 187–188.

Statuto tekstu, taip sudarant vadinamąjį *summa rerum* – pagrindinį valstybės teisinių aktų rinkinį. Tai, kad Vytauto privilegija Brastos žydams mums yra žinoma ne iš vienašališkų šaltinių ir net ne iš Žygimanto Senojo jos patvirtinimo visuotinė (1507), tačiau iš Pirmojo Lietuvos Statuto nuorašų, aiškindamiesi privilegijos autentiškumo klausimą yra gvildinę profesoriai Stanislovas Lazutka ir Edvardas Gudavičius. Jie atkreipė dėmesį ir į privilegijos pasisavinimo procesą¹⁵. Tačiau ši aplinkybė istoriografijoje funkcionuoja ribotai ir nėra sulaukusi deramo dėmesio, suprantant žydų teisinės padėties klostymosi tendencijas. Šiuo atveju aktuali 1389 m. liepos 18 d. to paties Vytauto tik jau Gardino žydų bendruomenei duotos, akivaizdžiai į realias ir lokalias sambūvio mieste aktualijas orientuotos privilegijos pabaiga, suteikianti tvirtumo teiginiams apie Vytauto privilegijos Brastos žydams autentiškumą. Privilegija Gardino žydams kartu su šiai bendruomenei suteiktomis teisėmis ir pareigomis buvo praplečiamas ir Vytauto privilegijos veikimo arealas – ji skelbiama galiojančia ir Gardino žydams.

*Ir kitas teises ir laisves [surašytas] mūsų privilegijoje Brastos žydams duotoje tūkstantis trys šimtai aštuoniasdešimt aštuntais metais, ir visus Gardino žydus toje teisėje paliekame.*¹⁶

Tai pakankamas privilegijos suteikimo ir jos vienašališko funkcionavimo įrodymas, net jei teisinių nuostatų recepcijos būdu sudarytos privilegijos turinys neatitiko LDK visuomenės raidos ir kasdienio gyvenimo realijų. Bet tai kol kas nepateikia atsakymo į klausimą, kuri iš žydams suteiktų privilegijų buvo pirmoji visuotinė privilegija?

Pirmojo Lietuvos Statuto *summa rerum* kompozicija skatina atidžiau pažvelgti į istoriografijoje žinomą, bet žydų teisinio statuso LDK požiūriu neaktualintą 1503 m. Aleksandro privilegiją ir jos santykį su Vytauto privilegija Brastos žydams, tiksliau, jos vėlesne konfirmacija.

Privilegijų sekos rekonstravimas būtų viena iš galimybių aktualinti LDK žydų teisinio statuso klostymosi ištakas (šaltinius, jų turinį ir svarbą) ir per šią prizmę įvertinti jo savitumus ir santykį su Lenkijos Karalystės žydų privilegijomis.

Plačiai žinomas faktas, kad Vytauto Didžiojo suteikta privilegija Brastos žydams savo turiniu nėra originali. Suteikiant ją Vidurio ir Rytų Europoje jau apie pusantro šimto metų recepcijos būdu plito vietose adaptuoti panašaus pobūdžio privilegijų žydams variantai. Esami Vytauto privilegijos tekstologiniai tyrimai¹⁷

¹⁵ *Лазутка С., Гудавичюс Э.* Привилегия евреям Витавтаса Великого 1388 года, с. 36.

¹⁶ *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архивъ. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. 1. С.-Петербург, 1882, № 2, с. 27.

¹⁷ Veikiausiai pirmasis empirinio skirtingose Europos valstybėse žydams suteiktų privilegijų tyrimo ėmėsi S. Beršadskis, ypač stipriai sukritikavęs savo pirmtakus – lenkišką XIX a. istoriogra-

leidžia teigti, kad jos prototipu buvo pasirinkta ne pirmoji tokia privilegija, bet jau aplinkinėse LDK valstybėse adaptuoti analogiškų privilegijų variantai. Privilegijos Brastos žydams pagrindu buvo pasirinkta Silezijoje suteiktoms privilegijoms turiniu artima pirmoji Lenkijoje suteikta Boleslovo Pamaldžiojo (1226–1279) (1264)¹⁸, bet ne chronologiškai artimesnė – Kazimiero Didžiojo (1310–1370) privilegija (1364)¹⁹. Į Boleslovo Pamaldžiojo privilegijos pagrindu sudarytą Vytauto privilegiją Brastos žydams buvo įtraukas ir vienas tik Silezijoje suteiktoms privilegijoms būdingas straipsnis apie prievartą prieš žydę (20 straipsnis²⁰). Taip pat perimtas pagrindinis privilegijų žydams formavimo principas, kai privilegijose bendruomenėms fiksuojami straipsniai yra tiesiogiai susiejami su vietos teise. Dėl šio racionalaus sprendimo privilegijoje buvo suformuluoti galimi sudėtingesnių civilinių ir baudžiamųjų bylų tarp žydo ir krikščionio precedentai, tačiau pačioje privilegijoje pateikti ne jų sprendimai, bet atitinkamos nuorodos į vietos teisę. Klostantis LDK teisės sistemai šis sprendimas laidavo privilegijos universalumą. Patvirtinant privilegiją buvo įdiegtos bendrosios teismo proceso procedūros žydams, jomis reikalauta laikytis valstybėje įprastos teismo proceso ir jo eigos tvarkos, kai yra užtikrinta apeliacijos galimybė. Vakarietiška privilegijos kilmė lėmė ir joje aptariamas žydų verslo kryptis – be kreditavimo verslo, jiems dar buvo leista verstis prekyba mokant muitą, o apie Vakarų Europoje žydams Viduramžiais draustą amatininkystę, kuri galiausiai LDK tapo daugelio žydų pragyvenimo šaltiniu, privilegijoje nėra užsimenama. Apie trečdalis privilegijos straipsnių buvo skirta tuo metu LDK naujai kreditavimo veiklai įteisinti, būtent šie straipsniai vėliau ir sudarė LDK įkaito teisės pagrindą. Savičiausią privilegijos turinio dalį sudaro aplinkinėse valstybėse galiojančių privilegijų nuostatų lokalus adaptavimas. Detaliau nesigilindama į šią istoriografijoje jau aptartą problemą, labiausiai norėčiau atkreipti dėmesį į vieną iš lokalių sprendimų, kuris ilgainiui tapo LDK teisės tradicija ir vienu ryškesnių Lenkijoje ir LDK – skirtingose vienos valstybės – Abiejų Tautų Respublikos – dalyse gyvenusių žydų teisinės padėties skirtumų. Omenyje turiu šia privilegija įdiegtą dvigubą kompensacijos principą žydams – „kaip bajorui“ (rusėnų k. *яко шляхтичу*, lotynų k. *prout*

fiją (išsamiau žr. *Бершадский С. А. Литовские евреи...*, c. 172–203). Šiuolaikinę interpretaciją įtraukiant Vytauto Didžiojo privilegiją į visą LDK žydams suteiktų privilegijų ir Lietuvos Statutų kontekstą žr. *Šiaučiūnaitė-Verbickienė J.* Žydai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: sambūvio aspektai. Vilnius, 2009, p. 74–98.

¹⁸ Lenkijoje žydams suteiktų privilegijų analizę žr. *Zaremska H.* Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska. Warszawa, 2011, s. 108–171.

¹⁹ *Бершадский С. А. Литовские евреи...*, c. 205–212.

²⁰ Ibidem, p. 210. Straipsnio turinį žr. *Лазутка С., Гудавичюс Э.* Привилегия евреям Витавтаса Великого 1388 года, c. 86.

nobili)²¹ krikščionio sumuštam ar sužeistam žydai. Ši nuostata buvo įteisinta ir Lietuvos Statute, ir tapo sambūvio visuomenėje standartu.

Aplinkybės susiklostė taip, kad privilegija Brastos žydams ilgainiui tapo vienu svarbesnių simbolinių (bent tokia nuostata yra įsitvirtinusi tiek akademi-niame, tiek viešajame diskursuose) teisinių aktų visiems LDK žydams, tačiau kitų žydams suteiktų privilegijų kontekste vertindami jos suteikimo aplinkybes, pobūdį ir turinį šią privilegiją turėtume priskirti lokalių, bet ne visuotinių privi-legijų grupei. Lygiai kaip jau minėta, lokalias Gardino žydų reikmes aptarian-čią, 1389 m. Vytauto suteiktą privilegiją. Tai pačiai – lokalių privilegijų – grupei priskirtinas ir savitas LDK įstatymų leidybos kuriozas – 1441 m. kunigaikščio Kazimiero suteikta krikščioniška Magdeburgo teisės privilegija nekrikščioniškai karaimų²², kitaip tariant, žydų bendruomenei. Tiesa, aptartas privilegijos Gardi-no bendruomenei pabaigoje esantis įrašas apie privilegijos Brastos žydams ga-liojimą ir Gardino bendruomenei, įvertintas kaip žingsnis į privilegijos galiojimo erdvės praplėtimą, dar nerodo jos tapimo visuotine, kitaip tariant, galiojančia visiems valstybėje gyvenantiems žydams. Vytauto Didžiojo privilegijos Brastos žydams suvokimas kaip visuotinės ar net vienintelės visuotinės privilegijos LDK žydams yra absoliutinas, o tokio požiūrio ištakos glūdi XIX a. historiografijoje. 1388 m. Vytauto privilegiją kaip duotą visiems LDK žydams pirmasis apibūdi-no Tadeusz Czackis. Šį kritikuodamas S. Beršadskis bandė kelti klausimą, ar tikrai Vytauto privilegija buvo duota visiems LDK žydams, tačiau jo svarsty-mai nuslydo į aiškinimuis, kurios iš bendruomenių galėjo šią privilegiją gauti (analizuojant skirtinguose privilegijos nuorašuose minimas galimas ją gavusias bendruomenes) ir ar ji galiojo Trakuose įsikūrusiems karaimams²³.

Štai kelios istorinės aplinkybės ir faktai, kurie leistų pasiūlyti alternatyvią interpretaciją ir naujai įvertinti Vytauto privilegijos Brastos žydams reikšmę ir jos vietą, kuriantis žydų teisiniam statusui. 1507 m. Vytauto privilegiją Brastos bendruomenei visuotine – galiojančia visiems LDK žydams – paskelbė tik Žygi-mantas Senasis (1467–1548), taip formuodamas ir vienodindamas visų valstybėje gyvenančių žydų padėtį bei santykius su krikščioniškąja dauguma. Įvertinant Vytauto privilegijos Brastos žydams transformaciją – XVI a. pradžioje vartimą iš lokalsios visuotinė, kultų klausimas, ar ji pagrįstai laikoma svarbiausia ir anksty-vausia, ir ar būtent ji yra pirmoji iš dešimties iki XVII a. vidurio LDK žydams

²¹ Лазутка С., Гудавичюс Э. Привилегия евреям Витаутаса Великого 1388 года (8-ас ir 10-ас privilegijos straipsniai).

²² Naujausia šios privilegijos ir kitų Trakų karaimams suteiktų privilegijų publikacija: Trakai. Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai / Sud. A. Baliulis. Vilnius, 2008, Nr. 2, 4, 10 ir kt.

²³ Бершадский С. А. Литовские евреи..., с. 173–203.

suteiktų visuotinių privilegijų ir jų konfirmacijų? Ar būtent ji legalizavo žydų buvimą valstybėje ir davė postūmį jų teisinio statuso klostymuisi?

Pirmosios visuotinės LDK žydų privilegijos suteikimą reikėtų sieti su Aleksandro 1495 m. spalio 4 d. paskelbtu žydų išvarejimu iš LDK – vienintele valstybės sankcionuota plataus masto antižydiška akcija ir bendruomenės atsikūrimu po aštuonerių metų, kai sankcijos buvo atšauktos (nuo 1503 m. balandžio)²⁴. Šios išskirtinės aplinkybės, iš tiesų, daugeliu atvejų pagrįstai asocijuojasi labiau su smurtu, prievarta ar reikalavimu krikštytis nei su teisinės žydų padėties valstybėje įtvirtinimu, o juo labiau ne su bendruomenės kūrimosi ir sklaidos valstybėje teisiniu sankcionavimu. Tačiau būtent didžiojo kunigaikščio Aleksandro duotas leidimas žydams grįžti ir jo sąlygos buvo įtvirtintos pirmąja visuotine privilegija, kuri ir yra chronologiškai ankstyviausias teisės aktas²⁵, pirmą kartą suteiktas visiems valstybės žydams, užtikrinantis jų bendruomenės atsikūrimą LDK – sugrįžimą ir apsigyvenimą, turėto žydų bendruomeninio ir asmeninio turto bei skolų grąžinimą:

*Pradžioje išvarėme žydus iš mūsų valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, o šiuo metu leidžiame jiems įeiti į mūsų valstybę, Didžiąją Kunigaikštystę, ir kurtis tuose mūsų miestuose, kuriuose iki tol gyveno. Dėl to paties, o tuos žydų namus, kuriuos esame mūsų kunigaikščiams ir ponams suteikę <...> tuos namus atiduotumėte <...>*²⁶

Aleksandro suteiktosios privilegijos turinį galima rekonstruoti tik iš gretutinių šaltinių – tai kai kurias jos nuostatas atšaukianti 1514 m. Žygimanto Senojo kanceliarijoje surašyta visuotinė – chronologiškai trečia – privilegija LDK žydams²⁷ ir specialiai Gardino žydų bendruomenei skirtas jos vėlyvas 1654 m. įrašas LDK kanceliarijoje²⁸. 1514 m. privilegija buvo atšaukta – pakeista miestiečiams įprastais mokesčiais ir prievolėmis, kaip anksčiau precedento neturėjusi reali – tūkstančio žirgų – karinė tarnyba žydams ir pakartotinai konfirmuoti Aleksandro visuotinėje privilegijoje specialiai žydams adaptuoti, LDK paprotinėje teisėje įprasti veiksmai – laidavimas ir lažybos, atliekant tam tikrą ritualų

²⁴ S. Beršadskis buvo pirmasis, ėmęs nuoseklesnio žydų išvarejimo iš LDK tyrimo (*Бершадский С. А. Литовские евреи...*, c. 251–265), naujausia šios temos publikacija: *Maciulevičius A. The 1495 expulsion of the Jews from Lithuania and the judaizing movement in Russia: was there a connection? // Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике. Т. I. Москва, 2014, с. 112–130.*

²⁵ Ją 1507 m. patvirtino Žygimantas Senasis ir 1654 m., pateikus Gardino žydams, dar sykį patvirtino Jonas Kazimieras (*Бершадский С. А. Русско-еврейский архивъ, № 40, с. 63–64*).

²⁶ *Бершадский С. А. Русско-еврейский архивъ, № 40, с. 63–64.* Remiamasi Gardino žydams patvirtintu privilegijos variantu, dėl to privilegijos tekste nuosavybės grąžinimas yra tiesiogiai susijęs su situacija šiame mieste ir jame gyvenusia žydų bendruomene.

²⁷ *Ibidem*, Nr. 62, p. 86–87.

²⁸ *Ibidem*, Nr. 40, p. 63–64.

seką – metant kepurę. Šis momentas yra ypač svarbus. Nuo jo XVI a. pirmame dešimtmetyje prasidėjo laipsniškas LDK visuomenei būdingų teisinio gyvenimo normų ir procedūrų naudojimas visų LDK žydų kasdieniame gyvenime. Recipuoto turinio Vytauto Didžiojo privilegija Brastos bendruomenei, pritaikant kitur susiklosčiusias žydo ir krikščionio teisinių santykių schemas, sukūrė vietos teisės, ypač baudžiamosios, taikymo žydams modelį, o Aleksandro privilegija – tai ir yra svarbiausia – tapo pirmuoju dokumentu, sankcionuojančiu ir legalizuojančiu žydų gyvenimą LDK, ir ėmė diegti iš vietos teisės kylančias – įrodymų pagrindimo – tradicijas. LDK žydų istorijos kontekste būtent Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegija yra dokumentas, užbaigęs žydų tremtį, sankcionavęs bendruomenės kūrimąsi LDK ir sklaidą valstybėje. Pradedant šia privilegija LDK teisėje apibrėžimas „žydas“ (reikėtų suprasti – judaizmo išpažinėjas) laipsniškai tapo nuoroda į tam tikrą teisiškai nustatytą asmens ar jų grupės teisinį ir socialinį statusą.

Būtent Aleksandro suteiktą visuotinę privilegiją reikėtų sieti su LDK ir Lenkijos žydų teisinio statuso skirtumų atsiradimu. Vėliau juos dar labiau pagilino Lietuvos Statutų galiojimas. Skirtingų LDK teisės siužetų, integruotų į privilegijas žydams, ėmė daugėti XVII a. suteiktose visuotinėse privilegijose, daugiausia šeimos, globos ir paveldėjimo teisės srityse²⁹. Įdomu, kad šios normos privilegijose žydams buvo įtvirtinamos jas tiesiog perfrazuojant iš Trečiojo Lietuvos Statuto. Reguluojant tam tikras gyvenimo sritis, Lietuvos Statutas tapo visuotiniu žydų privilegijų šaltiniu, o tik susiejus su vietos teise praktiškai pritaikomos visuotinės žydų privilegijos kūrė išskirtinę teisinę būklę. Šios aplinkybės ilgoje istorinėje perspektyvoje lėmė Abiejų Tautų Respublikos žydų teisinės padėties situaciją, kuri galėtų būti vertinama kaip paradoksali. Po Liublino unijos vienos valstybės skirtingose dalyse gyvenančių žydų teisinis statusas ne tik buvo skirtingas, bet ir per visą jos gyvavimo laikotarpį nebuvo suvienodintas. Būtinybė tai padaryti buvo suvokta vėliau, tik Ketverių metų seime (1788–1792), ankstesniais laikotarpiais tegalime identifikuoti labiau sporadiškus pavienius bandymus, kilusius sprendžiant konkrečias su bajorijos luomo saugumu sietinas problemas.

INTEGRACINĖ SLINKTIS

Istoriografijoje tendencija per analogiją su Lenkija vertinti LDK žydų teisinę padėtį įsitvirtino, nematant ir neįvertinant to, kad ir sudarius Liublino uniją LDK žydų socialinė padėtis išliko savita, o ją tobulinti nebuvo sustota net ir tuomet,

²⁹ Apie Lietuvos Statutų straipsnių adaptavimą žydams išsamiau žr. *Šiaučiuñaitė-Verbickienė J.* Žydai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: sambūvio aspektai, p. 89–97.

kai teisėkūroje kartkartėmis buvo pasitelkiamos ar recepcijos būdu lokaliuose, o per jas ir visuotinėse privilegijose adaptuojamos kai kurios Lenkijos Karalystės žydų teisinės padėties gairės. Tiesa, tokių atvejų nėra daug, jie labai specifiniai³⁰ ir dažniausiai susiję su žydų ir magdeburginio miesto miestiečių santykių reguliavimu. Bendra tendencija būtų ta, kad Lenkijoje pavienėms bendruomenėms galioję privilegijų straipsniai, juos perimant LDK, tapdavo visuotinių privilegijų dalimis. Pavyzdžiui, Vladislovas Vaza, suteikdamas 1646 m. visuotinę privilegiją, į ją įtraukė Krokuvoje (tiksliau, žydų priemiestyje Kazimieže) galiojusią *de non tolerandis Christianis* – tai žydų kvartalo apsaugos nuo krikščionių principas, draudžiantis šiems kurtis žydų kvartale ar perimti įkeistą žydų turtą³¹. Tad, adaptavus vienoje Lenkijos bendruomenių veikiančią tvarką, LDK jos taikymo ribos maksimaliai išplėstos, nors žydų kvartalo steigimo ir jų gyventojų įvairumo tendencijos verčia abejoti ne tik praktiniu šios nuostatos realizavimu, bet ir jos poreikiu apskritai.

Dėl socialinių, ekonominių LDK visuomenės raidos savitumų, žydų bendruomenės suinteresuotumo įtvirtinant savo padėtį ir jos pokyčius (vien nuo Liublino unijos sudarymo iki 1646 m., kai buvo baigta formuoti LDK žydų teisinė padėtis, bendruomenė išsirutino dešimt visuotinių privilegijų ir jų konfirmacijų), o svarbiausia – dėl Lietuvos Statutų galiojimo LDK ir Lenkijos žydų teisinė bei socialinė padėtis niekada nebuvo suvienodėjusi ar bent kryptingai vienodinama. Galėtume kalbėti net apie tokių iniciatyvų nebuvimą. Išimtis būtų nebent XVIII a. septinto dešimtmečio situacija, kai ATR Seimas 1764 ir 1768 m. priėmė dvi konstitucijas vienodu pavadinimu „Neofitai“ (lenk. *Neofici*). Poreikis peržiūrėti santykius su apsikrikštijusiais žydais buvo grindžiamas tuo, kad „*padaugėjo neofitų, kurie dėl įgimto apsukrumo ir gobšumo savinasi bajorijos privilegijas, pareigybes ir žemės valdas, tuo kenkdami kilmingiems bajorams <...>*“³² Nors pradėjus svarstyti šį klausimą LDK bajorai nepritarė („*kai LDK stojo piestu už savo Statutą, žala Statuto teisei manydama esant svarbesnė nei neofitų žala visiems bajorams*“³³), šiomis konstitucijomis buvo atšauktas Trečiojo Lietuvos Statuto XII skyriaus 7 straipsnio galiojimas. Šiuo straipsniu LDK teisėje buvo įtvirtintas Lenkijoje niekada

³⁰ Pavyzdžiui, į 1646 m. visuotinę LDK žydų privilegiją iš Krokuvos žydų privilegijų pradžioje į Brastos žydų bendruomenės turėtą lokalią privilegiją, o iš jos – į LDK žydų visuotinę privilegiją buvo įtrauktas punktas, reglamentuojantis prasiskolinusio ir skolos sugrąžinti neįstengiančio žydo santykius su jį kreditavusiu krikščionimi – Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов (toliau – АВАК). Вильна, 1871. Т. 5. № 471, c. 149–150.

³¹ Ibidem.

³² Volumina Legum. Petersburg, 1860. Т. 7, p. 352.

³³ Ibidem, p. 401.

neįteisintas, bet LDK nuo XIV a. žinomas apsikrikštijusio žydo pripažinimas bajoru (nobilitacija) – „*O jei kuris žydas ar žydė priimtų krikščionių tikėjimą, tada kiekvienas toks asmuo ir jo palikuonys turi būti laikomi šlėktomis*“ (XII sk. 7 str.). Nobilitacija, jei ši definicija apskritai yra legitimi kalbant apie nekrikščionis, dažnai buvusi formalus veiksmas priskiriant luomą už krikščioniškosios luominės struktūros lokalizuotiems nekrikščionims ir būdas nepabloginti jų atžvilgiu teismuose taikomos kompozicijos sistemos: susiklosčiusio dvejopo ar, kaip LDK teisėje dažnai įvardijama, „šlėktiško“ kompensavimo mechanizmo. Priėmus minėtas konstitucijas nekrikščionių naujakrikštų socialinis statusas smuko – jie buvo prilyginti įbajorintiems miestiečiams. Ar kompozicijos sistema išliko nepakitusi, kol kas sunku pasakyti, nes istoriografijoje nėra tvirtesnių išvadų dėl jos taikymo įbajorintiems miestiečiams praktikos. Kita vertus, dėl LDK socio-kultūrinės raidos savitumų buvo galimi ir nuokrypiai nuo normos, pavyzdžiui, žydo judėjaus paveldima bajorystė, kai ji nėra vien atsidėkojimas už asmeninius nuopelnus, bet ir visavertiškai veikianti palikuonims žydams. Omenyje turimas ne tik fenomenu vadinamas bajorystės suteikimas žydui Micheliui Jezofavičiui XVI a. pradžioje, bet ir mažiau istoriografijoje žinomas faktas apie šią išimtinėmis sąlygomis suteikta bajorystę XVII a. pradžioje besinaudojančius Michelio Jezofavičiaus vaikaičius. Bylinėjantis dėl vieno jų nužudymo, pateikus teismui nobilitacijos aktą, velionis buvo pripažintas esantis „<...> žydas, iš savo protėvių <...> garbingas bajoras (sic!), kuris, laikydamasis bajoriškų reikalų, nesivertė šinkavimu nei koku amatu, nei matavimu alkūnėmis, bet vertėsi ir gyveno pagal bajoriškas laisves ir jomis iki gyvos galvos naudojosi“³⁴.

Pirmą kartą suvienodinti visų ATR žydų padėtį būtų pavykę tik praktikoje įdiegus Ketverių metų seime svarstytas žydų padėties reformas. Svarbiausi ir radikaliausius pokyčius žadėję buvo vietos gyventojo – „obywatel“ teisių suteikimas žydams ir jų priskyrimas miestiečiams. Modeliuojamos reformos labiau buvo nukreiptos ne į dviejų valstybės dalių žydų padėties suvienodinimą, bet visai kita linkme – bandant įtraukti žydus į visuomenę, mažinant jų atskirtį. Ta pačia linkme vyko ir jau anksčiau aptartas žydų teisinės padėties kūrimas LDK po Liublino unijos, kai per teikiamas visuotines privilegijas vyko ir Lietuvos Statutų nuostatų adaptavimas specialiai žydų bendruomenei, o tai vėlgi rodo žydų teisinės padėties klostymosi kryptį – ne link žydų teisinės padėties unifikavimo ATR, bet žydų priartinimo prie LDK visuomenės linkme. Pastarąją tendenciją reikėtų vertinti kaip dominuojančią ir pagrindžiančią LDK žydų teisinio statuso savitumus. Šią išvadą galima iliustruoti keliais pavyzdžiais iš XVII a. LDK žydams

³⁴ АВАК. Вильна, 1901. Т. 28. № 66.

suteiktų visuotinių privilegijų. 1633 m. visuotinėje privilegijoje įrašyti du vienas kito turinį dubliuojantys straipsniai, kuriais užtikrinama asmeninė atsakomybė už padarytus nusikaltimus, prasiskolinimą ar neįvykdytus įsipareigojimus. Išskaidžius į du straipsnius, žydų visuotinėje privilegijoje buvo patvirtintas dar Pirmame Lietuvos Statute kodifikuotas I skyriaus 7 straipsnis „Neturi niekas už kitą kentėti, bet kiekvienas pats už save“³⁵, vėliau įtrauktas ir į Antrąjį bei Trečiąjį Lietuvos Statutus. Privilegijoje žydams Statuto nuostata „už bet kieno nusižengimą niekas kitas neturi būti baudžiamas“ pritaikyta žydams, „kad žydas už žydą <...> neatsakytų“³⁶. Svarbiausių LDK teisės normų adaptacija „žydas už žydą“ rodo ne tik vietos teisės normų (t. y. Lietuvos Statutų) taikymą žydams, bet ir praktinio naudojimosi jomis paprastinimą. Trečiojo Lietuvos Statuto rengėjai, įtraukdami žydų atlygį ir galvapišius nustatantį straipsnį (XII sk. 7 str.), sukūrė sintetinį recepcinės Vytauto Didžiojo privilegijos ir LDK teisės normų derinį. Jame buvo atsižvelgta į pakitusią visuomenės socialinę struktūrą ir bausmių sistemą. Šeimos, paveldėjimo ir globos teisės taikymo žydams prioritetas taip pat buvo LDK teisė, nors tokia situacija žeidė vidinius bendruomenės autonomiško tvarkymosi įpročius. Šių visuomenei įprastų teisės normų buvo laikomasi ir žydų išgyvenimo bei bendruomenės sklaidos LDK gyvavimo pradžioje, pavyzdžiui, žydės dovio apibrėžtis buvo suprantama jau XVI a. pradžioje, o kalbant apie žydų nekilnojamojo turto nuosavybę, aiškos buvo tėvonijos ir veldėmės sąvokos, laipsniškai formavosi ir kitiems visuomenės sluoksniams nebūdingi krikščionio tėvoninio dvaro savininko santykiai su jam pavaldžiais krikščionimis valstiečiais³⁷. 1629 m. visuotinė privilegija žydams, perfrazuojant Trečiojo Lietuvos Statuto skyriaus „*Apie kraičio išrangą ir apie dovi*“ 17 straipsnį³⁸, buvo ginamas prasiskolinusio žydo našlei priklausantis dovis ar ribojamas sutuoktinio disponavimas žmonai skirtu doviu, o nepilnamečių vaikų, kaip būsimų paveldėtojų, teisės privilegijose žydams taip pat užtikrintos tiesiogiai iš LDK teisės perimta nuostata, pagal kurią „*nepilnamečių vaikų turintis tėvas ar motina negali niekam nieko jiems į nuostolį nei atidalinti, nei užrašyti*“³⁹. Turtinių ir paveldėjimo santykių norminimas įterpė krikščioniškai visuomenės daliai priimtinas

³⁵ Valikonytė I., Lazutka S., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529). Vilnius, 2001, p. 127.

³⁶ ABAK, t. 5, № 471.

³⁷ Apie žydų galimybes LDK valdyti žemės naudmenas ir kitą nekilnojamąjį turtą išsamiau žr. Šiaučiūnaitė-Verbickienė J. Žydai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: sambūvio aspektai, p. 106–115.

³⁸ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989, с. 221–222.

³⁹ ABAK, t. 5, № 471.

tradicijas į žydų šeimos gyvenimą, taip vienodindamas žydų ir krikščionių gyvenenos įpročius, teises galimybes atstovauti turtingiems interesams.

Priežastis, dėl kurių porą šimtų metų nebuvo daromi jokie žingsniai vienodinant visų ATR žydų statusą, galima tik numanyti, vertinant visuomenės raidos ir santykių su nekrikščioniškomis bendruomenėmis savitumus. Šios priežastys, matyt, daugiausia būtų bendros ir Lenkijai, ir LDK. Valstybei pagrindinis santykių su žydais interesas buvo fiskalinis – tvarkingas ir savalaikis valstybės išdą papildančio pagalvės mokesčio surinkimas. Pavadinimą „*Pogłównie Żydowskie*“ – žydų pagalvė, turėjo daugelis ATR seimuose priimtų, žydų reikalus liečiančių seimų konstitucijų. Su šiuo valstybės ir žydų santykių aspektu yra susiję kone visi svarbiausi žydų padėties pokyčiai: nesėkmingas bandymas centralizuoti žydų bendruomenės XVI a. pradžioje, dėl nesubalansuotos valstybinės mokesčių sistemos ir neefektyvaus jos valdymo bei oligarchijos bankrutuojančios ATR žydų bendruomenės savivaldos institucijos (Lenkijos ir LDK Vaadai) buvo panaikintos, apkaltinus aplaidžiu pagalvės mokesčio administravimu (1764), o siekiant efektyvesnio šio mokesčio surinkimo, paskelbtas pirmas visuotinis ATR žydų surašymas ir pan. Antra, žydai buvo ypač aktyviai savo teisiniu ir socialiniu statusu besirūpinanti bendruomenė, besistengianti jį įtvirtinti bendravaltystiniu mastu per visuotines privilegijas ir lokaliai, konkrečiose gyvenimo vietose, ar ieškant kompromisinių santykių su miestu (tokiu atveju sudaromi specialūs terminuoti susitarimai su miestu, vadinami *Pacta* ar *ugoda*)⁴⁰; o ir į socialinės kasdienybės pokyčius daugeliu atvejų buvo reaguojama nedelsiant. Būtent tai, kad teisinio statuso kūrimo ir jo įtvirtinimo iniciatyva priklausė žydams, be kitų priežasčių, laidavo teisinio ir socialinio statuso nevienodumą ir spragas: skirtingų savo turiniu ar net viena kitai prieštaraujančių privilegijų vienalaikį veikimą (teisinių būklių konfliktas yra akivaizdus lyginant visuotinių ir lokalių privilegijų turinį). Teisėkūros kontekste išimtis būtų Lietuvos Statutai, kuriuose žydų ir totorių teisinį statusą reglamentuojantys straipsniai labiau atspindėjo krikščioniškosios visuomenės vertybes ir reprezentavo jų santykį su skirtingose visuomeninio gyvenimo sferose besireiškiančiais nekrikščionimis, LDK teisės terminais tariant, „*besurmėnais*“ – klaidatikiais. Dėl to dalis Statutų straipsnių, pradedant nuo Antrojo, buvo nekrikščionių atžvilgiu diskriminaciniai, diegiantys kitur krikščioniškoje Europoje įprastus santykių modelius, kurie LDK erdvėje derėjo su žydų teisinio ir socialinio statuso išskirtinumais.

⁴⁰ *Guesnet F.* Agreements between neighbours. The “ugody” as a source on Jewish–Christian relations in early modern Poland // *Jewish History*. Vol. 24. 2010, p. 257–270.

WAS THE JEWISH LEGAL STATUS IN THE POLISH–LITHUANIAN
COMMONWEALTH UNIFORM? THE ORIGINS OF THE JEWISH LEGAL
STATUS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AND THE TENDENCIES
OF ITS DEVELOPMENT

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė

Summary

The problems assessed in this article were not raised in historiography because of objective reasons which explain the development of historiography itself as well. We aim to reveal the circumstances, crucial moments, and most powerful interpretations which led to the situation when the history of the Jews in the Grand Duchy of Lithuania (further – GDL), especially after the Lublin Union (1569), ceased to be a separate research object by analyzing the historiography that appeared in different historical contexts and periods. The article assesses the following questions: first, is the history of the Jews in the GDL different from that of the Polish? Second, when these differences appeared, what was the legal basis for them to develop, and what led to the distinction of legal and social status of the Jews in two parts of the Commonwealth? An additional problem revealed in this article is the identification of the first privilege granted to the Jews of the GDL. To answer these questions, the general privileges (Pol. *przywilej generalny*) and articles of Lithuanian Statutes are analyzed. It can be concluded that the unification of the status of the Jews in the Polish–Lithuanian Commonwealth could have been successful only if the reforms of Jewish status, suggested by the Four Year Diet (1788–1792), were applied in practice. But the suggested reforms were directed to the attempts to include Jews into society by reducing their isolation rather than to unify the status of the Jews in the both parts of the Commonwealth. The creation of Jewish legal status in the GDL, starting already from the first general privileges, was turning the same direction – at the same time the privileges were granted and the statements of Lithuanian Statutes were adapted to Jewish community. Such practice shows that the development of the Jewish legal status was directed towards the integration of Jewish community into the society rather than to the unification of their legal status in both parts of the Commonwealth. This tendency was dominant and motivated the uniqueness of Jewish legal status in the GDL.